

УДК: 81 512. 154

*Койлубаева А. К., ф. и. к., доцент, a.koylubaeva@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БИМУ*

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ОКУТУУ

Макалада фразеологизмдердин өзүнө гана тиешелүү категориялык белгилери бар экендигин, алар толук эске алынганда гана фразеологизмдин накта табиятына түшүнүп, аларды тилдин башка бирдиктеринен ажырата билүү мүмкүн болору көптөгөн фактыларды талдоо аркылуу далилденип көрсөтүлдү. Фразеологизмдердин негизги белгилери болгон компоненттүүлүгү, лексика-семантикалык биримдиги, синтаксистик функциясы, образдуулугу жана алардын кепте даяр материал катары колдонулушу жөнүндө сөз болот. Ошондой эле кыргыз тилин окутуунун инновациялык формалары сунуш кылынды, окутууну инновациялоонун интерактивдүү ык-жолдору, каражаттары аныкталды.

Өзөктүү сөздөр: *фразеология, фразеологиянын объектиси, фразеологизмдер, фразеологизмдердин курамы, фразеологизмдердин семантикасы, фразеологизмдердин негизги белгилери, образдуулук, лексикалык бүтүндүк, окутуу, инновация, интерактивдүүлүк, текст, кеп ишмердүүлүгү, салттуу, активдүү, интеграция.*

*Койлубаева А. К., к. ф. н., доцент, a.koylubaeva@mail.ru
ИГУ им. К. Тыныстанова*

ОБУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМАМ

На основе анализа большого фактического материала убедительно доказано, что дифференцирование фразеологизмов и другие лексические единства возможно только при учете категориальных признаков фразеологизмов и их исконной природы. Основными признаками фразеологизмов являются компонентность, лексико-семантическое единство, синтаксическая функция, образность и их использование в речи в качестве готового материала. Предложены инновационные формы обучения кыргызскому языку, а также определены средства, инновационные приемы интерактивного обучения.

Ключевые слова: *фразеология, объект фразеологии, состав фразеологизмов, семантика фразеологизмов, семантическая классификация, основные признаки фразеологизмов, образность, лексическая целостность, обучение, инновация, интерактивность, текст, речевая деятельность, традиционный, активный, интеграция.*

*Koilubaeva A. K., Candidate of Philological sciences, Associate Professor,
a.koilubaeva@mail.ru, K. Tynystanov Issyk-Kul University*

TEACHING PHRASEOLOGY

On the basis of analysis of extensive factual material proved that to differentiate idioms and other lexical units is only possible when considering categorical features of phraseological units and their primordial nature. The main features of phraseological units are competence, lexical and semantic unity, syntactic function, imagery and their use in speech as a finished material. The innovative forms of learning Kyrgyz language are proposed, as well as means and innovative techniques of interactive learning are identified.

Keywords: *phraseology, object of phraseology, composition of phraseological units, semantic classification, main features of phraseological units, imagery, lexical integrity, training, innovation, interactivity, text, speaking activity, traditional, active, integration.*

Учурда сабактын стандарттык эмес түрү окутуу процессинин натыйжалуу уюштурулушу жана жыйынтыгы эффективдүү болушу үчүн улам көбүрөөк колдонулуп келет. Мындай сабактар окутуу процессине көптөгөн жаңылыктарды жана күтүлбөстүктөрдү алып келип, студенттердин кызыгуусун жогорулатат. Ал эми стандарттуу эмес сабактарды уюштурууда максаты, өнүгүү ирети, алардын байланыштары, милдеттери ар бир окутуучунун чыгармачылык изденүүсүнөн көз каранды. Кандай болгон күндө да, стандарттык жана стандарттык эмес сабактардын бири-бири менен айкалышып өтүлүүсү - азыркы педагогиканын жана методиканын талабы деп эсептейбиз.

Стандарттык эмес сабактар студенттердин окутуу процессине кызыгуусун жогорулатат. Ошол эле учурда мындай стандарттуу эмес формадагы сабактарды чоң бөлүмдү кайталоо учурунда, же болбосо, ар бир семестр сайын бир жолу өтсө туура болот деп ойлойбуз. Төмөндө фразеология бөлүмүн өтүп бүткөндөй кийин, кайталоо максатында практикалык сабакты стандарттуу эмес формада, тагыраак айтканда, сабак-аукцион түрүндө өтүүнүн жолун сунуштайбыз.

Аукцион деген эмне? Аукцион деген бир нерсени чоңойтуп отуруп, жогорку чекке жеткирүү болуп саналат. Негизинен, аукционго бай адамдар катышып (аларды аукционерлер дейбиз), чоң-чоң объектилерди, мекеме-ишканаларды сатып алышат. Сиздер болсо, билимге бай студентсиздер. Бүгүнкү өтүлүүчү аукциондо «Фразеологизмдер» сатылат, сиздер билими күчтүү аукционерлер катары фразеологизмдерди сатып алышыңыздар керек.

Аукцион өткөрүүнүн тартиби төмөнкүдөй: Команда берилгенден кийин, колунардү көтөрүп, фразеологизмдер боюнча билгенинерди кыскача бирден айтып бересиңер. Бирок эсиңерде болсун: мурунку айтылган жооп кайра кайталанбасын. Ошондуктан ким кандай маалыматты бергенин кунт коюп угуп, айтыла элек маалыматты бергенге аракеттенгиле. Сабак ушундай тартипте улана берет. Эң акыркы жоопту ким айтса, ошол студент жеңүүчү болот.

Дагы бир эске алуучу нерсе: жеңүүчү болуш үчүн эң аягында гана айтайын деп да отура берүүгө болбойт, себеби аны башка студент озунуп айтып коюусу мүмкүн. Ошондуктан фразеологизмдерге байланыштуу билгенинерди тынымсыз айта

беришиңер керек.

Анда баштадык! Бир, эки, үч!

1-студент: “Фразеология” деген термин грек тилиндеги *frasis* - туюнтма, ойду өзгөчө туюндуруучу кептин чакан түрмөгү, *logos* - сөз түшүнүк, илим деген сөздөрүнөн алынган.

2-студент: Ошол өзгөчө туюнтмаларды-фразеологизмдерди окутуп-үйрөтүүчү илим фразеология болуп эсептелет. Ал эми анын объектиси болуп фразеологизмдер саналат.

3-студент: Эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык жактан ширелишкен, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып, образдуу сапатка ээ болгон, кепте даяр формасында колдонулган туруктуу сөз түрмөктөрү фразеологизмдер деп аталат.

4-студент: Фразеологизмдердин негизги белгилери төмөнкүлөр: компоненттүүлүгү; лексика-семантикалык биримдиги; сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткаруусу; образдуулугу жана кепте даяр материал катары колдонулушу.

5-студент: Фразеологизмдерди түзүп турган компоненттерге көңүл бурсак, алар эки, үч, төрт, кээде андан да көп санда учурайт. Алар санына карабастан, бир өзөккө биригип, фразеологиялык маанини туюндуруп турат. Мисалы: *жүрөгү оозуна тыгылуу (3), төөнүн куйругу жерге тийгенде (4), көзүнүн агы менен тең айлануу (5)* компоненттен түзүлдү.

6-студент: Фразеологизмдер канча компоненттен турбасын, ошолордун баары биригип келип, маани жагынан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, бир гана маани берип калат. Мисалы: *“кара кылды как жарган”* деген туюнтма төрт компоненттен туруп, бир гана “калыс” деген маанини берип турат.

7-студент: Фразеологизмдердин компоненттери ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабастан, алар толугу менен бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Кадр тандоодо бычакка сап болчу жаштар эске алынбай жатат* десек, мында кандай жаштар? –*бычакка сап болчу* –сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарат.

8-студент: Образдуулук – фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири. Алардын көркөм каражаттык касиети, баарыдан мурда, анын эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүндө, тагыраак айтканда, алардын спецификалык өзгөчөлүгүн түзүп турган образдуулугунда. Мисалы: жашы жете элек баланын образы *“эне сүтү оозунан кете элек”*, кыйкымчыл кишиге карата *“жумурткадан кыр издеген”* деген фразеологизмдер колдонулат.

9-студент: Фразеологизмдердин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – алардын кепте даяр материал катары колдонулушу. Мисалы: *Мен өмүрүмдө ала жипти аттаган эмесмин. Мына бул балам эки күндөн бери өзөк жалгабай, тишинин кирин соруп жүрөт* десек, “ала жипти аттабаган” же кийинки “тишинин кирин соруп жүрөт” деген фразеологизмдер бири чынчыл, ак ниет, түз жүргөн адамды туюндурса, кийинкиси ачка (эч наар албай) жүргөн абалды билдирүүдө. Демек, ушул маанидеги фразеологизмдер кеп жүрүп жаткан учурда гана тизмектелбестен, мурдатан эл оозунда айтылып келе жаткан даяр формада колдонулду.

10-студент: Фразеологизмдер менен татаал сөздөрдө да айырмачылыктар бар. Тагыраак айтканда, татаал сөздүн курамындагы сөздөр жеке маанидеги түшүнүктү атап көрсөтөт. Мисалы: өнөр жай, космостук корабль ж.б. Ал эми фразеологизмдер канча компонент болсо да, лексикалык бир бүтүндүккө ээ болуу менен, бир нерсенин жаңы

жагын, көрүнүшүн, аталышын эмес, мурудатан келе жаткан түшүнүктү гана элестүү кылып көркөмдөп, сезимге орной турган боёк менен жеткирет. Мисалы: “тил илими” десек, ал-тилге тиешелүү маселелерди изилдөөчү илимдин аталышы. Ал эми “*тил эмизүү*” деген фразеологизм “алдоо, жооткотуу” деген сөздүн маанисин элестүү чагылдырган өзгөчө туюнтма болуп саналат.

11-студент: Фразеологизмдер менен макал, ылакаптардын да окшош жана айырмалоочу жактары бар. Алардын окшоштугу катары туруктуулугу менен кепте даяр материал катары колдонулушун алсак болот. Айырмачылыктары болсо: макал, ылакаптардын тутумундагы сөздөр лексикалык маанисин сактап турат, андагы айтылуучу ой ошол лексикалык маанилердин суммасы аркылуу туюндурулат.

12-студент: Ал эми фразеологизмдердин тутумундагы компоненттер өзүнүн жеке лексикалык маанисин сактабайт жана туюндурулуучу ой алардын суммасынан келип чыкпайт. Мисалы: *Мен да жөн теринин бучкагы эмесмин, керек болсо жыландын кепшегенин билип турам* деген сүйлөмдөгү фразеологизмдердин мааниси андагы компоненттердин жеке лексикалык маанилеринин суммасынан эмес, алардын жалпы фразеологиялык мааниси аркылуу чагылдырылды.

13-студент: Макалдар, ылакаптар синтаксистик курулушу жагынан сүйлөмдөн же сүйлөмдөрдөн турат. Андагы сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнө ажырап, баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдеттерин аткарат. Мисалы: “*Атанын каргышы – ок, эненин каргышы – бок*” деген макалда сүйлөмдүн ээси – *каргышы*, баяндоочу – *ок, бок*; аныктоочу – *атанын, эненин* болуп синтаксистик жактан мүчөлөнөт. Анткени бул макалдын тутумундагы ар бир сөз өзүнүн лексикалык маанисинде колдонулуп, экинчиден, ал макалды түзгөн сүйлөм ошол сөздөрдүн суммасынан келип чыгып турат.

14-студент: Ал эми фразеологизмдердин компоненттеринин ар бири сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбастан, канча компоненттен турганына карабастан, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Биз, шайлоочулар, аларды элдин кызыкчылыгын коргойт деп шайлаганбыз, эми болсо, алар шайланып алышып, өз көмөчүнө күл тартып отурушат* десек, колдонулган фразеологизм (өз көмөчүнө күл тартып) бышыктоочтук бир милдетти аткарат.

15-студент: Фразеологизмдердин негизги типтери төмөнкүлөр: фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык айкалыш.

16-студент: Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер боюнча А. Сапарбаевдин “Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы” (1997), Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы” (1998) деген китептери бар.

Бир, эки, .. Дагы эмнелер айтылбай калды? Кана, ким айтат?

17-студент: Мындан тышкары Р. Эгембердиевдин “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы” (2009), Ж. Осмонованын “Кыргыз тилинин фразеологиясы” (2007) аттуу окуу китептери бар.

Дагы жооптор барбы? Анда, фразеологизмдер боюнча аукцион аяктады. Жеңүүчүнү куттуктап кол чабабыз! Акыркы жоопту берген студенттин аты аталат. (Аукцион болжол менен 35-40 минуталык убакытты алат).

Сабактын кийинки бөлүгүндө группадагы студенттер топторго бөлүнүү менен, 1-слайдда берилген төмөнкүдөй тапшырмаларды аткарышат

1-топ үчүн:

а) Сүйлөмдөн фразеологизмди таап, анын берген маанисин аныктагыла жана сүйлөмдөгү аткарган кызматын айтып бергиле:

Аны менен айтышканыңды койсоңчу, анын иштеген иши калбай, өзү суудан кургак чыккан неме.

б) Жогорку фразеологизмге маанилеш (синоним) фразеологизмдерди таап, мисалдар келтиргиле жана алардын сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла.

2-топ үчүн:

а) Берилген фразеологизмдерге кайчылаш маанилеш (антоним) фразеологизмдерди таап мисалдар келтиргиле: *колу ачык, тишинин кирин соргон, кулагынан күн көрүнгөн, жылдызы жарык, чырагына май куюу ж.б.*

б) Төмөнкү сүйлөмдөн кайчы маанилеш (антоним) фразеологизмдерди таап, алардын сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла. *“Ач бала ток бала менен ойнобойт” дегендей, төрт түлүгү шай Түлкүбек силерге окшогон эшигинде адалдан түгү жокторду тоготуп да койбойт.*

3-топ үчүн:

а) Төмөнкү фразеологизмдердин берген маанилерин аныктагыла: *Азуусун айга жанган, ала көөдөн, көзүнө чөп салуу, баш көтөрүү, көзгө басар*

б) Окуган чыгармалардан оң каармандын бирин алып, анын жакшы сапаттарын фразеологизмдер аркылуу сүрөттөп бергиле.

4-топ үчүн:

а) Берилген сүйлөмдөн фразеологизмдерди таап, аткарган синтаксистик милдетин аныктагыла.

Ташчайнар менен Акбара башы оогон тарапка бет алышып, кулак уккус, көз көргүс жакка жортуп баратышты (Ч. А.)

б) Окуган чыгармалардан терс каармандын бирин алып, анын сапаттарын фразеологизмдер аркылуу сүрөттөп бергиле.

Топтордун өз алдынча иштөөлөрү үчүн убакыт бөлүнөт. Ар бир топтон лидерлер чыгып, берилген тапшырмаларын жактап беришет. Топтун калган мүчөлөрү тарабынан суроолор берилсе да болот.

Ошондон кийин экинчи слайддагы төмөнкү ыр саптарын окуп, фразеологизмдерди таап, сүйлөмдө аткарган кызматтарын аныкташат.

1-топ үчүн: Мен суу ичпейм, таңдай катып турганда,
Мен нан жебейм, алдан тайып турганда.

Музыкадай мага таттуу суусун жок,

Берчи мага, берчи мага жарым кашык музыка (А. Осмонов)

2-топ үчүн: Кара кылды как жарган

Кан Бакай сөзүн баштады (“Манас”)

Ачык оозго сөз айтпа,

Сырты коозго көз артпа (“Манас”)

3-топ үчүн: Кара жаак, жез таңдай,

Баары келсин тоюма (“Манас”)

Кара сууга кан төккөн,

Бөрк ал десе, баш алган

Канкор эрдин бири ушул. (“Манас”)

4-топ үчүн: Калкын жоодон сактаптыр

Калың кыргыз коопсуз,

Жергесин душман баспаптыр.

Тумшуктууга чокутпай,

Туурун жоодон сактаптыр (“Карач-Көкүл” баяны)

Сабактын кийинки бөлүгүндө топторго үчүнчү слайддагы төмөнкүдөй

**НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. ПЕДАГОГИКА.
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

тапшырмалар сунушталат:

Берилген мисалдардагы фразеологизмдердин кандай колдонулгандыгына байкоо жүргүзгүлө жана кандай өзгөчөлүк болгонун айтып бергиле.

1-топ үчүн:

Жаңы келген жетекчи жөнүндө “Бөйрөктөн шыйрак чыгарып, жумурткадан кыр издеген киши экен, чеке жылытып, элге жакшылык кылар түрү жок” деген күбүр-шыбыр эл ичинде жүрдү.

2-топ үчүн:

Мен жүрүп Ысык-Көлдүн бойлорунда, көп болдум үлпөт менен тойлорунда. Ошондо муну сездим, жаткан экен боз торгой жумурткалап кой жонунда.

(С. Өмүрбаев)

3-топ үчүн:

Айдаткан жалаа менен намыс үчүн, андыктан аман келдиң башың бүтүн. Бир чылбыр эки тизгин өз колуңда, актагын журтуң үчүн эне сүтүн!(А. Т.)

4-топ үчүн:

Демек, алар жумурткадан кыр таап, бөйрөктөн шыйрак чыгарууга аракет кылышат. Ошондуктан өзүбүзгө сак болуп, ашка жакшы даярданалы. (К. Жантөшев)

Топтор өз алдынча иштеп жатканда, кийинки төртүнчү слайд даярдалат:

1. Мен деле тууганыма кошулуп, кайта өз элиме кетсем дегенде эки көзүм төрт болуп, ак эткенден так этем.

2. Атасынын жоктугун билдирбей, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, алаканга салып алпештеп өстүрдүм.

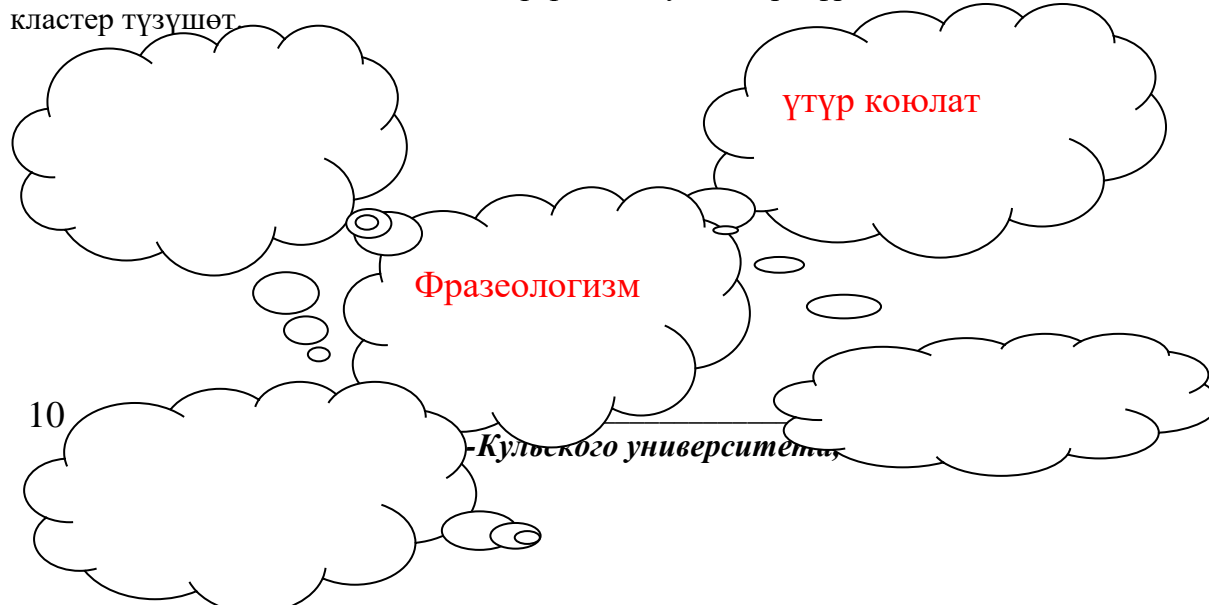
3. Тигинден кесип алса, кан чыга турган түрү жок, битин сыгып канын жалаган зыкым экени кебетесинен эле көрүнүп турат.

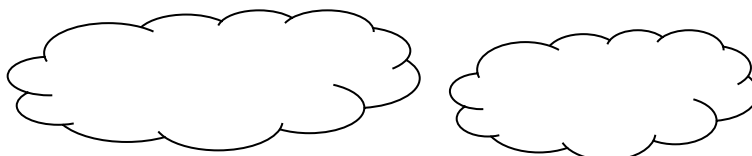
4. Бычакка саптык уулуң жок, камчыга саптык бириң жок.

Карап туруп силерди, ичим жалын, сыртым чок (“Эр Төштүк”)

Ар бир топтон лидерлер чыгып тапшырманы жактап беришет. Ошондон кийин топтор төртүнчү слайддагы тапшырмалардын ар бирин бирден окуп, фразеологизмдерди таап, алардын кандай колдонулгандыгын жана кандай өзгөчөлүк болгонун айтып беришет. Тагыраак айтканда, фразеологизмдерди жарыш колдонуунун натыйжасында берилген маани күчөп, образдуулуктун арта тургандыгын, айтылып жаткан ойго угуучунун көңүлү өзгөчө бурула турганын, кыскасы, алардын маанилеш сөздөр менен жарыш колдонулушу каармандардын сапаттарын ачууда таасирдүүлүккө ээ болорун аныкташат.

Сабактын жыйынтыктоо бөлүгүндө студенттер фразеологизм деген темага кластер түзүшөт.

Жыйынтыктап айтканда, фразеологизмдер кыргыз эли аздектеген көркөм сөз өнөрүнүн берметтери катары тилибизге көркөмдүктү, кооздукту, элестүүлүктү тартуулап, ой-пикирибизди таамай, курч жана образдуу кылып туюндуруу менен, тарбиялык, таанып-билүүчүлүк мааниси да күчтүү көркөм каражат болуп саналат. Аларды арбын, орундуу колдоно билүү ар бирибиздин кебибизди кооз, таасын, элестүү жана жеткиликтүү кылат. Ошондуктан мындай сөздөрдү өсүп келе жаткан жаш муундарга маанисин ачып, тереңдетип окутуунун мааниси зор.

Адабияттар:

1. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. -Бишкек, 1998.
2. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. -Бишкек, 2007.
3. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы. -Бишкек, 2009.